

„Közmondás nem hazug szólás”

A frazeológiai egységek osztályozásának nehézségei

Forgács Tamás

SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék

1. „Mi fán terem” a frazeológiai egység?

Mindennapi életünk során gyakran alkalmazunk előre gyártott elemeket, afféle paneleket. Ezek nagyon sokfélék lehetnek, gondoljunk például a paneles építkezési formára vagy az elektronikai termékek nagyobb részegységeire. Igen gyakran élünk ilyen elemekkel mindennapi kommunikációnk során is: ha ugyanis szövegeket alkotunk, akkor nem csupán szavakat kapcsolunk össze mondatokká, hanem nagyon sok esetben olyan kész „építőelemeket” is alkalmazunk, mint pl. *pult alatt, egy füst alatt; dugába dől; elévülhetetlen érdemeket szerez; Ki korán kel, aranyat lel*. Ezeket az építőelemeket összefoglaló néven állandósult szókapcsolatoknak vagy – újabb elnevezéssel – frazémáknak nevezzük.

Ezeknek a kifejezéseknek két közös vonásuk van: egyrészt mindegyikük **több** (legalább két) **szó**ból áll, másrészt **elemek nem pusztán erre az egy alkalomra álltak össze szókapcsolattá**, hanem olyan szókombinációkról van szó, amelyek a magyar nyelvet beszélők számára (esetleg variánsokkal, pl. *Itt van az eb elhantolva!* stb.) mint kész lexikális egységek ismertek.

Ugyanakkor viszont ezek az egységek nagyfokú heterogenitást is mutatnak. A kifejezések felhasználhatóságát érintő, **funkcionális** különbség van például az *Itt van a kutya elásva!* és a *Kétszer ad, aki gyorsan ad* kifejezések között: mindegyik egy szituációhoz kötődően használatos, de míg előbbi inkább csak a helyzetet konstatálja, addig a másik tanító szándékkal szentenciaszerű bölcsességgé formálja a szituációra érvényes tanulságot.

A frazémák **szintaktikai** felhasználhatóságát érintő különbségek viszont a következők: A *Savanyú a szőlő* vagy a *Ki korán kel, aranyat lel* kifejezések teljes mondatok, így csak a szövegbe illeszkednek bele idézetként, alakjuk alig, vagy csak fordítás árán változtatható (pl. *Ki korán kel, az melós/pék*). Az *olajat önt a tűzre* vagy a *kosarat ad vkinek* kifejezések ezzel szemben beépülnek a mondatba, igei fejük ragozható, sőt saját bővíthetőségük, valenciaviszonyaik révén ők határozzák meg a mondat szerkezetét is. A *suba alatt* vagy a *nyakló nélkül* kifejezések viszont csak mondatrész értékű, határozószerű képződményként használhatók.

Sokszínűségük miatt a frazeológiai egységek **osztályozása igen nehéz** feladat – különösen, ha egy rövid tanulmány terjedelmi korlátai között kell azt elvégezni. Az alábbiakban ennek ellenére megkísérlem legfontosabb tulajdonságaikat összefoglalni, majd a frazémákat a kommunikációban betöltött szerepük, illetve szintaktikai felhasználhatóságuk tekintetében osztályozni.

2. A frazeológiai egységek legfontosabb jellemzői

2.1. Mint már fentebb is láthattuk, **lexikális** szempontból jellemző a frazeológiai egységekre, hogy több lexémából (szótári egységből állnak), de egy szótári egységet alkotnak. Különbségek lehetnek közöttük abban a tekintetben, hogy mennyire összeforrott az egység, azaz esetleg van-e lehetőség egyes elemek cseréjére. A *fabatkát sem ér* vagy a *fűbe harap* kifejezéseknek például egyik eleme sem cserélhető ki (a 'meghal' jelentésben nem használhatom a *gyomba harap* kifejezést, de az igei komponens megváltozása esetén is más lesz a szókapcsolat jelentése, vö. pl. *fűbe esik*). Ezzel szemben találunk olyan frazémákat is, amelyeknek elemei bizonyos keretek között felcserélhetők más komponensekkel (vö. pl. *csávába esik/kerül; csapdába kerül/esik/jut; hányingert/kiütést/hidegletést kap vmitől* stb.).

2.2. Szemantikai szempontból a frazeologizmusok még heterogénebbek, ezért szemantikai tulajdonságaik egységes leírása is ennek megfelelően nehezebb. A frazeológiai kapcsolatok jelentős része vonatkozásában igaz az a megállapítás, hogy **jelentésük nem kompozicionális**, azaz nem vezethető le az összetevőik jelentésének összegzése révén (ezt a tulajdonságukat hívja a szakirodalom *idiomaticitás*nak), vö. pl.

megmossa a fejét vkinek vki 'megdorgálja';
kiszúrja a szemét vkinek vmivel vki 'teljesítményét nem megfelelően honorálja';
olajat önt a tűzre (vmivel) vki 'elmérgesíti a helyzetet'

Vannak ugyanakkor olyan frazeológiai egységek is, amelyek nem, vagy csak részben mutatják ezeket a jegyeket. Ezért az idiomatikusság tekintetében Burger–Buhofersialm a frazeolexémák három csoportját különíti el (vö. 1982: 24–25):

nem idiomatikus (más néven: endoszemémikus):
köszönetet mond vkinek; búcsút vesz vkitől; kapcsolatban áll vkivel stb.

részben idiomatikus (más néven: endo-exoszemémikus):¹
az árral szemben úszik; megmossa a fejét vkinek; a markába nevet stb.

¹ Ezeknek létezik egy szó szerinti, konkrét és egy átvitt értelmű, absztrakt olvasata egyaránt.

idiomatikus (más néven: exoszemémikus):

dugába dől; az ujjja köré csavar vkit; benne van a pácban stb.

Az utolsó csoportba olyan frazémák tartoznak, amelyek semmiképpen sem értelmezhetők szó szerint (azaz a bennük található lexémák jelentésének összegeként). Ennek többféle oka lehet:

- (a) **archaikus elemek** vagy ún. **unikális** komponensek találhatók bennük, amelyek szabad szókapcsolatban nem is fordulhatnak elő, pl.:

*vargabetűt csinál;
dugába dől;
hajítófát/fabatkát sem ér;
kijön/előáll a farbával stb.*

- (b) ún. **alogizmusokkal** állunk szemben, melyeknek szó szerinti értelmezése nem is lehetséges:

*megtalálja a szarva közt a tőgyét;
behúz a csőbe vkit;
bolhából elefántot csinál;
a fülén ül stb.*

- (c) elvileg értelmezhetők szó szerint, de ez az értelmezésük nem szokásos:

*bogarat tesz a fülébe vkinek;
lapátra tesz vkit;
beadja a kulcsot;
a fűbe harap stb.*

Pszicholingvisztikai kísérletek tanúbizonysága szerint a kísérleti személyek az endo-exoszemémikus frazeolexémák esetében először szinte mindig az exoszemémikus, tehát az átvitt jelentés szerint értelmezik a hallott példákat (vö. Burger 1998: 24). Ez is mutatja ezeknek a kapcsolatoknak a szemantikai összeforrottságát, lexéma-jellegét.

2.3. A legtöbb frazeológiai egység **morfoszintaktikai** szempontból is elkülönül a szabad szókapcsolatoktól, mégpedig többnyire abban, hogy valamiféle morfológiai anomália vagy transzformális defektivitás jellemzi őket a szabad szókapcsolatokkal szemben. Ilyen lehet például a **névelő hiánya**:

<i>Péter a játszótéren <u>egy lapátra tette</u> a kutyapiszkot, úgy dobta ki.</i>	→	<i>Péter <u>lapátra tette</u> egyik beosztottját. 'elbocsátotta'</i>
<i>A tengerparti strandon az egyik kisgyerek gödröt ásott, és a fejét <u>a homokba dugta</u>.</i>	→	<i>Bár házassága évek óta nem működött, a gyerekek érdekében Mari mindig <u>homokba dugta a fejét</u>. 'nem vett tudomást a problémákról'</i>

További ilyen különbség lehet **a határozórag egy bizonyos alakjának rögzülése** az állandósult szókapcsolatban:

<i>Peti a játszótéren a homokot Karcsi <u>szemébe hányta</u>.</i>	→	<i>Peti <u>szemére hányta</u> Karcsinak, hogy több ízben is késett a munkából.</i>
---	---	--

Előfordulhat olyan különbség is, hogy **a frazeologizmus használata nem lehetséges minden igeidőben vagy nyelvtani személyben**: a 'bizonyos vagyok benne, hogy nem...' értelemben használt *Megeszem a kalapom, ha...* helyzetmondatot például nem lehet múlt időben használni, s elsősorban az egyes szám 1. személyhez kötődik. Hasonlóan viselkedik a *Nem tollas a hátam!* fordulat is, amellyel azt szokás kifejezni, hogy valaki 'nem ostoba, észreveszi, hogy be akarják csapni'.

2.4. Mindezek figyelembevételével a frazeológiai egységeket – Burger–Buhofér–Sialm alábbi, a szakirodalomban széles körben elfogadott megfogalmazásában (1982: 1) – a következőképpen definiálhatjuk:

- Két vagy több szó kapcsolata akkor tekinthető frazeológiai kapcsolatnak, ha
- a kapcsolatban található szavak az adott nyelv szintaktikai és szemantikai szabályai szerint nem teljesen magyarázható egységet alkotnak;
  - a kapcsolat egy nyelvközösségben lexémaszerűen használatos.

A két kritérium egyoldalú meghatározottságban van egymással: ha (a) teljesül, akkor (b) is, fordítva azonban nincs így.

2.5. Ezzel a meghatározással is vannak azonban bizonyos problémák. Az idiomatikuság ugyanis nem pusztán a frazémák jellemzője, idiomatikus kifejezések lehetnek egyszavasak is (metaforák), pl.

gályázik 'keményen dolgozik';

rajzol ’zsebtolvajlással foglalkozik’

bedől vkinek/vminek vki ’elhiszi annak hamis állításait’ (a vonzatos igék sem számítanak frazeológiai egységnek)

Láthatjuk tehát, hogy maga az idiomatikusság nem elégséges kritériuma a frazeológiai egységnek, követelmény kell, hogy legyen az is, hogy **legalább két szó kapcsolatából** álljon az illető egység.

2.6. A Burger–Buhofer–Sialm-féle fenti definíció másik fele (polilexikalitás) is problémákat vet azonban fel. Vannak ugyanis olyan kifejezések, amelyek korábban több szóból álltak, ma azonban már egyszavasak. Ez kétféle módon jöhet létre:

2.6.1. Az egyik lehetőség, hogy a kifejezés továbbra is kételemű, de ezek – elvesztívén külön nyomatékukat – **összetétellé** váltak. Itt voltaképpen a morfológiai tagoltság jellegének megváltozásáról van szó: szókapcsolatból összetétel alakul (vö. Károly 1980: 150–152). Ez alá- és mellérendelő szerkezetek esetében egyaránt előfordulhat, pl.

- (a) *cserben hagy* → *cserben|hagy*
véghez visz → *véghez|visz*
tönkre megy → *tönkre|megy*
agyon ver → *agyon|ver²*

- (b) *hébe hóba* → *hébe-hóba* [eredeti jelentése: ’hőségben és hidegben (télben és nyárban)’]

üggyel bajjal → *üggyel-bajjal*

Vö. még: *nyakra-főre; agyba-főbe; apait-anyait (belead vmibe)* stb.

Ezekben a példákban tehát az egyes elemek a gyakori együtt használat következtében – akárcsak más, nem analógiás úton létrejött összetételek esetében is – fonetikailag és grafemikailag is egyre inkább egy szóvá olvadnak össze. Ezt a történeti folyamatot a szakirodalomban **univerbálódásnak** (vö. ang. *univerbation*, ném. *Univerbierung*) szokás nevezni (vö. Burger 1998: 16).

2.6.2. A másik lehetőség, hogy egy állandósult szókapcsolat igei feje mellől elmarad a szokásos bővítmény. Ez voltaképpen a jelentéstapadás körébe sorolható jelenség, ugyanaz, amit például a *vet* (← *magot vet*), a *mos* (← *ruhát mos*) vagy a *törölget* (← *edényt/port törölget*) igék esetében is láthatunk. A különbség csupán annyi, hogy mivel

² A *tönkremegy* és az *agyonver* igék esetében az eredetileg határozói bővítményként szereplő komponensek még tovább jutottak a fejlődésben: produktivitásuk alapján nem is egyszerűen összetételi előtagok már, hanem igekötőnek minősülnek.

itt frazeológiai egységben történik meg a tapadás, még az előzőeknél is korlátozottabb az elhagyható bővítmények köre: valójában mindegyik esetben csupán egy bizonyos bővítményről van szó, pl.

kimúlik a világból → *kimúlik* 'meghal' (a *kimúlik* jelentése eredetileg 'kimegy')

kivégez a világból → *kivégez* '(halálraitétet) megöl'

Hadrovics (1995: 28) **magányos**, illetve **magára maradt szóról** beszél ezekben az esetekben, s felhívja a figyelmet, hogy ezek nem tévesztendő össze az olyan frazéma-szerű igékkel, amelyek mindig is magukban álltak (pl. *felsült, levitézlett*).

3. A frazeológiai egységek osztályozása

Azt már az eddigiekből is láthattuk, hogy az állandósult szókapcsolatok igen sokfélék lehetnek, s nem viselkednek egységesen a frazeológiai kritériumok, így a rögzültség vagy az idiomatizáltság foka tekintetében. Ebből következik, hogy csoportokba rendezésük nem kevés gondot okoz: ebben a tekintetben is meglehetősen nagy a terminológiai zűrzavar. Ennek fő oka, hogy a korábbi időszakokban a különböző kutatók által használt csoportosítási szempontok éppúgy nem voltak összhangban egymással, mint az általuk használt terminus technicusok. Mára azonban számos kérdésben viszonylagos konszenzus alakult ki, s a legtöbb frazeológiai csoportot nagyjából hasonlóan definiálják.

A frazeológiával foglalkozó kutatók többsége különböző osztályozási szempontokat használ: szintaktikai, szemantikai vagy pragmatikai osztályozások egyaránt léteznek, s többnyire az kapja ezek közül a legnagyobb hangsúlyt, amelyik az adott vizsgálat szempontjából a leginkább releváns. Többször fölmerült az igény, hogy próbálják az osztályozást egyetlen kritériumra, például a szintaktikaira szűkíteni, ez azonban nem bizonyult túlságosan gyümölcsözőnek (vö. Burger 1998: 33). Emiatt aztán igen gyakoriak az egyes szempontokat egyesítő – nem ritkán keverő – osztályozások, amelyekben egyes típusok szemantikai alapon szerveződnek (pl. idiomatikus egységek vagy funkcióigés kapcsolatok), mások a szintaktikai struktúra alapján (pl. mondatformájú közmondások vagy összetett mondatként viselkedő szóláshasonlatok), megint mások stilisztikai vagy ízlésbeli szempontok alapján (közhelyek), esetleg azon az alapon, hogy ismerjük-e az adott kifejezés közvetlen forrását (szállóigék, szlogenek). Ebben a meglehetősen összevisszaságban természetesen ismét szerepet játszik, hogy igen változatos formációkról van szó – különösen, ha nem szűkítjük le a frazeológiát az idiomatikus értelmű szókapcsolatokra, hanem a tágabb felfogás szerint a viszonylagos lexikai állandósultságot is elegendőnek tartjuk a frazeológiai egység kritériumaként. Ugyanakkor azonban a kutató feladata a rendszerezés is, ezért a vizsgált terület sokszínűsége ellenére is úgy gondolom, hogy nem volna helyes megkerülni az osztályozás kérdését.

A továbbiakban két osztályozási szempont szerint igyekszem csoportosítani a frazeológiai egységeket.

3.1. A frazeológiai egységek osztályozása a kommunikatív funkciók alapján

A frazeológia vizsgálati körébe eső fenoméneket Burger (1998: 36k.) azok jelfunkciói szerint igyekszik első lépésben tagolni, azaz arra való tekintettel, milyen szerepet tölt be az illető egység a kommunikációban. Eszerint a frazeológiai egységek három alapvető csoportra oszthatók:

3.1.1. Referenciális frazeologizmusok: ezek a valóság egyes elemeire, folyamataira vagy tényállásaira vonatkoznak (tekintet nélkül arra, hogy ezek a való világ tényei-e vagy fiktív, lehetséges világoké), pl.

puskaporos hordó (vmi)
bolhából elefántot csinál vki
borsot tör vki(nek az) orra alá vki
Addig jár a korsó a kútra, míg el nem törik.

3.1.2. Kommunikatív frazeologizmusok: ezek beszédaktusok létrehozása, végrehajtása vagy befejezése során afféle kommunikációs formulaként látnak el meghatározott feladatokat. Ilyenek lehetnek pl.

(1) A feladó és a címzett között létrejövő kapcsolatteremtési és -fenntartási (fatikus) klisék:

üdvözlés, búcsúzkodás: *Jó napot.; Mi újság?; Mi az ábra?; Ezer éve nem láttam stb.*
 kontaktusfenntartás: *Kérem, tartsa a vonalat!*

(2) Az üzenetre vonatkozó ún. metakommunikatív klisék:

korlátozás: *Magunk közt legyen mondva/szólva.; Csak zárójelben jegyzem meg.*
 kiigazítás: *Hülyeséget/butaságot beszélek.; De miket beszélek!*

(3) Egy adott szituációban kommentárként mondott közhelyszerű klisék:

meglepetés: *Hogy szalad az idő!; Egyszerűen nem térek magamhoz!*
 vigasztalás: *Megesik az ilyesmi!; Ez bárkivel előfordulhat.; Mindent meg lehet szokni.*
 szitkozódás: *Azt a jó mindenit neki!; A rohadt életbe!*
 hitetlenkedés: *Hiszi a piszi!*
 elismerés: *Le a kalappal!; Ez majdnem megszólal!*
 nehézség, probléma: *Itt van a kutya elásva!*

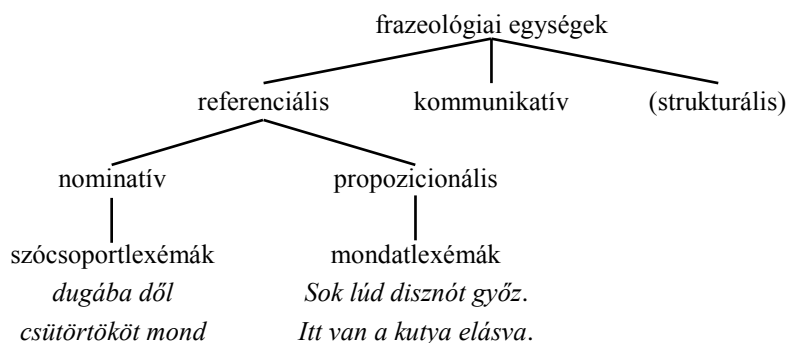
- (4) Egy jelenséghez, babonához kapcsolódó, kommentárként mondott, kultúrtörténetileg kötött, „akkor mondják, ha ...” típusú klisék:
 hirtelen bekövetkezett csend: *Angyal szállt el a ház felett.*
 egyszerre esik az eső és süt a nap: *Veri az ördög a feleségét.*
 valakiről távollétében beszélnek: *Cseng a fülem.*
 ha eltörik egy tükör: *Hét év szerencsétlenség.*
 természeti, meteorológiai jelenségekhez kapcsolódó, sokszor az állatok viselkedésének megfigyelésén alapuló népi mondókák: *Csörög a szarka, vendég jön.; Mosdik a macska, eső lesz.*

3.1.3. Az újabb német szakirodalom számol még ún. **strukturális** frazeologizmusokkal is: ezeknek egyetlen funkciója, hogy grammatikai viszonyokat jelezenek (páros köztűszók: *nemcsak... hanem is*; összetett elöljárószók: *in Bezug auf* stb.). Ezek szókapcsolati státusza azonban vitatható.

3.1.4. A fenti három csoportból egyértelműen az első a legfontosabb: ebbe tartozik az állandósult szókapcsolatok túlnyomó többsége, nem utolsósorban azok, amelyeket hagyományosan is a frazeológia körébe sorolnak. Ha ezeket tovább szeretnénk osztályozni, ismét több szempont merülhet fel, van azonban egy szembetűnő alaki sajátosságuk, ami mentén két nagy csoportra bonthatók szét: vannak köztük olyan kifejezések, amelyek szó szerkezetek ugyan, de nem érik el a mondat teljességét (pl. *nagy hal* 'fontos személy', *burokban született* 'rendkívül szerencsés', *egy gyékényen árul vkivel vki* 'jól megértik egymást, ill. cinkosok vmiben'), míg számos fordulat teljes mondat formájú (pl. *Kéz kezét mos* 'akik tisztességtelen úton járnak, takargatják egymás bűneit' vagy: *Spongyát rá!* 'felejtjük el a dolgot, ne említsük többet'). Elfogadva azt a tényt, hogy a frazeológiai egységek a nyelvek szókincsének, lexikonának a részét képezik, a lexikon alapegysége pedig a lexéma, az előbbi két csoport esetében használhatjuk a **szócsoportlexéma** (vö. Pilz 1978: 30kk.: *Wortgruppenlexem*) és a **mondatlexéma** terminusokat.

Ha az eddigieket összefoglaljuk, a következő ábrát kapjuk:

3.2. A frazeológiai egységek osztályozása szintaktikai viselkedésük alapján

3.2.1. A frazeológiai egységeket szintaktikai viselkedésük alapján is többféleképpen lehet osztályozni. A magyar szakirodalomban Rozgonyiné Molnár Emma *A szólások grammatikai tulajdonságai* (1981: 339–347) című tanulmányában a szólásokat három alcsoportra osztja:

- a) **Szólásglosszémák**, azaz egy mondatrésznyi nagyságot elérő alakulatok, mint pl. *egy füst alatt, suba alatt, nyaklő nélkül, ebestül, macskástul, üggyel-bajjal* stb.³
- b) **Szólásszintagmák**, azaz egy szerkezetes mondatrésznyi alakulatok, mint pl. *Csáky szalmája, saját szakállára, ötödik kerék, veszett fejsze nyele, anyámasszony katonája, fából vaskarika* stb.
- c) **Szólásmondatok**, azaz legalább egy predikatív magot tartalmazó alakulatok, mint pl. *rájár a rúd, megfogta az isten lábát, leesik az álla* stb. Rozgonyiné ide sorolja még az egyszerű hiányos szerkezetű szólásmondatokat is, mint *Lelke rajta!* vagy *Spongyát rá!*, sőt a teljes értékű összetett mondatokat is, akár alárendelők legyenek (*tudja, mitől döglik a légy; szemtelen, mint a piaci légy*), akár mellérendelők (*A kecske is jóllakik, a káposzta is megmarad*).

Rozgonyiné *szólásmondat* kategóriája meglehetősen sokféle formációt foglal magába, melyeknek grammatikai viselkedése azonban néha egészen különböző. Igaz ugyan, hogy mindegyikükben van valamilyen predikatív mag, de talán mégsem túl szerencsés

³ A *glosszéma* terminust Rozgonyiné Deme László nyomán használja. Deme szerint „a glosszéma a beszéd felől nézve a szerkesztett mondatnak az a minimális építő eleme, amely mondatrészként vagy szintagmaként állhat” (1978: 127).

a feltétlenül kiegészítésre szoruló *zöld ágra vergődik (vki)* szólást egy kalap alá venni a változatlan formában jelentkező, de névmási határozószavával a kontextushoz kapcsolódó *Spongyát rá!* kifejezéssel, vagy a 'türtöztesd magad' értelmű *Türelem, barátánc!* fordulattal, amely már utalóelemmel sem csatlakozik a szövegelőzményhez. Ez utóbbiak ugyanis már valódi mondatformájú klisék, tehát a propozicionális frazeológiai egységekhez tartoznak, míg a vonzattal kiegészülő fordulatok a nominatív klisékhez.

Rozgonyiné szólásmondat-kategóriája tehát meglehetősen problematikus. Emellett a szólásszintagma kategóriája sem felel meg teljesen a szintagma hagyományos értelmezésének, hiszen csak alárendelő szókapcsolatokat találunk a példái között, holott léteznek mellérendelő viszonyban álló állandósult szókapcsolatok is, pl. *ebestül, macskástul; tetőtől talpig; Szodoma és Gomorra*. (Ennek a furcsaságnak is Deme felfogásának követése egyébként az oka: ő ugyanis csak az alárendelő kapcsolatokat tekinti szintagmának).

3.2.2. A Rozgonyiné-féle osztályozás problematikussága miatt úgy gondolom, érdemes egy más szempontú kategorizáción elgondolkodni. Ezért most egy másik osztályozásra teszek javaslatot, amely a valenciaelmélet oldaláról közelít az állandósult kifejezésekhez, azaz a **vonzatfelvevő képességük szerint** rendszerezi őket.

Eszerint az állandósult szókapcsolatok lehetnek:

a) **Avalensek**, azaz valenciával még nem rendelkezők.

Ha elfogadjuk a strukturális frazeologizmusok létét, akkor ezek két csoportra oszthatók, ha elvetjük ennek a típusnak a létezését, akkor csak a második csoporttal kell számolni:

i. A mondatrésznél kisebb – kötőszói és előljárószói frazémák, pl.

mind... mind, ha... is, nemcsak... hanem... is vagy ném. *im Laufe*

ii. Bővítményértékű frazémák. Ide tartoznak egyrészt a Rozgonyiné által szólás-glosszémának nevezett alakulatok. Ezek száma nem túl nagy, többnyire határozói bővítményeket fejeznek ki állandósult névutói komponenssel, de idegen átvételként akár állandósult prepozíciós formák is előfordulhatnak köztük, pl.

egy füst alatt, kéz alatt, nyakló nélkül, ab ovo, ad acta stb.

A szintagma hagyományos értelmezése szerint ide tartoznak még a mellérendelő módon összekapcsolt határozói, tárgyi vagy alanyi bővítványok is, pl.

*üggyel-bajjal, ingben, gatyában; tejben-vajban, unos-untalan, tetőtől talpig, hetet-havat, Szodoma és Gomorra stb.*⁴

Ide sorolódnak egyes alárendelő viszonyú szintagmák is, ha az alaptagjuk nem állítmányi funkciójú, pl.

saját szakállára, az apostolok lován, Janus-arcú, telhetetlen papzsák, Csáky szalmája stb.

b) **Régensértékűek** (van valenciájuk, azaz vannak üres, kitöltendő vonzataik).

Ezek csak kötelező vonzataik kitöltése révén alkotnak grammatikailag korrekt mondatokat, s így épülnek be a szövegbe. Belső szerkezetükben egy vagy több szintagmát (szintagmakombinációt – Keszler 2000: 350), sőt mondatszintű alárendelést is tartalmazhatnak, de **sosem teljes, kiegészítésre nem szoruló mondatok**.⁵ Ebbe a csoportba tartoznak az igei alaptagú szólások, mint pl.

a kákán is csomót keres vki, bakot lő (vmivel) vki, jégre visz (vmivel) vkit vki, a gatyája is rámege vmire vkinek stb.

Ugyancsak régensértékűek a külön csoportot alkotó szóláshasonlatok. Ezek belső szerkezete nem egyszerű mondat formájú, hanem – többnyire hiányos szerkezetű – hasonlító mellékmondat csatlakozik a főmondati részben található igei vagy melléknévi fejhez, pl.

vki okos, mint a tordai kos; vki gyáva, mint a nyúl; vki ordít, mint a fába szorult féreg; vki (úgy) fut, mint a nyúl/az agár; vki (úgy) fut, mintha kergetnék; vki (úgy) fut, ahogy a lába bírja; vki (úgy) fut, hogy csak úgy porzik stb.

Végül meg kell említenünk a régensértékű frazémák között még egy további csoportot, amely szintén fő- és mellékmondat kapcsolatából áll, de nem hasonlítást fejez ki, hanem a külső vonzattal rendelkező főmondati fejhez más (tárgyi, határozói) viszonyban csatlakozik a mellékmondat, pl.

⁴ A kötőjellel írt alakok határesetek, ugyanis az állandósult szókapcsolatok átlépnek az összetett lexéma kategóriájába.

⁵ Ezért voltaképpen az összetett mondat formájúakra is alkalmazható még a **szócsoporthexéma** elnevezés, hiszen jelentésük tekintetében lexémaértékűek, vö. *gyenge vki, mint a harmat* = 'igen gyenge'; *azt hiszi vki, hogy ő találta fel a kanálban a mélyedést* = 'öntelt, beképzelt'.

vki tudja, mitől döglük a légy, vki azt hiszi, hogy körülötte forog a világ; vki azt hiszi, hogy ő a Jani; vki azt hiszi, hogy ő találta fel a spanyolviaszt; vki addig feszíti a húrt, hogy elszakad stb.

c) **Teljes mondat értékűek** (már nincs valenciájuk, mert minden vegyértékük kielégített). Ezek – akárcsak az a) csoportba tartozó egységek – szintén két csoportba sorolhatók:

- i. Egyik csoportjuk többnyire a beszédhelyzetre vonatkozik, esetleg a beszédpartner előző gondolatmenetéhez csatlakozik. Nincs kitölthető üres vegyértékük, komplett mondatot alkotnak, amely azonban egy deiktikus (anaforikus/kataforikus) formával kapcsolódik az előzményekhez, pl.

Itt van a kutya elásva. 'Ez az oka a bajoknak, a nehézségeknek; ez a kérdés kulcsa, nyitja.'

Ez már mindennek a teteje! (felháborodás kifejezésére) '(Ez már) felháborító, igazán nagy szemtelenség!'

Üsse kő! (a beletörődés, beleegyezés kifejezésére) 'Hát jó, hozzájárulok!; Legyen úgy!'

- ii. Másik csoportjukba is teljes mondatot alkotó egységek tartoznak, amelyek azonban nem kapcsolódnak szövegtani kapcsolóelemmel a kontextushoz. Ebbe a csoportba tartoznak mondatformájú, de utalószó nélküli szólások is, valamint ide tartozik egy másik igen fontos csoport is, a közmondásoké.

Szólások, helyzetmondatok utalószó nélkül:

Veri az ördög a feleségét.

Kutya van a kertben.

A fene egye a más macskáját, csak a miénk tartsa fel a farkát!

Kotty belé, szilvalé!

Hátrább az agarakkal!

Közmondások:

Addig nyújtózkodj, amíg a takaród ér.

Kétszer ad, aki gyorsan ad.

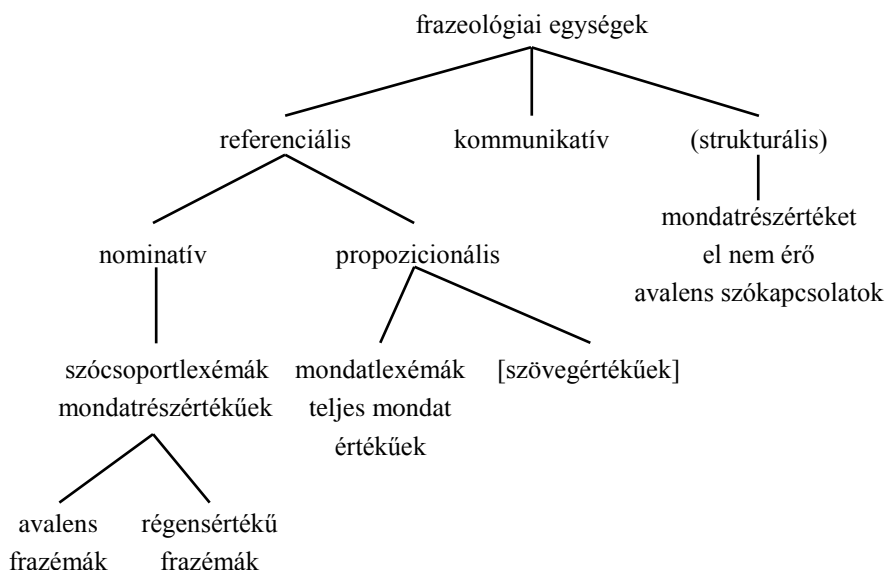
Az alma nem esik messze a fájától.

Nem mind arany, ami fénylik.

Vén kecske is megnyalja a sót.

Nem esik messze a vak a botjától (ún. antiközmondás, közmondáspersziflázs)

Ha felosztásunkat röviden összefoglaljuk, a következő ábrát kapjuk:

4. További osztályozási lehetőségek

Kommunikációs funkcióik és szintaktikai viselkedésük mellett szokás még osztályozni a frazeológiai egységeket szófaji értékük valamint szemantikai viselkedésük alapján is, valamint létezik egy ún. szerkezeti-szemantikai szempontú keverékosztályozás, amely különböző szempontok egyesítésével a frazeológiai egységek ismert osztályait (pl. szólások, szóláshasonlatok, kollokációk, közmondások, szállóigék stb.) igyekszik rendszerezni. Ennek a rövid írásnak a kereteibe azonban ezek bemutatása már nem fért bele. Akit azonban részletesebben érdekel a témakör, további ismeretekre tehet szert *Bevezetés a frazeológiába* című könyvem (Forgács 2007) ide vonatkozó fejezeteiből. Remélem azonban, hogy többek érdeklődését már az eddigiekkel is fel tudtam kelteni.

Hivatkozások

- Burger, Harald – Annelies Buhofer – Ambros Sialm 1982. *Handbuch der Phraseologie*. Berlin/New York: Walter de Gruyter.
- Burger, Harald 1998. *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- Deme László 1978. *A beszéd és a nyelv*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Forgács Tamás 2007. *Bevezetés a frazeológiába. A szólás- és közmondáskutatás alapjai*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

- Hadrovics László 1995. *Magyar frazeológia. Történeti áttekintés*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Károly Sándor 1980. Szavak, szerkezetek morfológiai tagoltságának változásai és a jelentés. In Rácz Endre – Szathmári István (szerk.) *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből*. Budapest: Tankönyvkiadó. 121–156.
- Keszler Borbála 2000. A szintagmák, segédigék és származékaik. In Keszler Borbála (szerk.) *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 252–258.
- Pilz, Klaus Dieter 1978. *Phraseologie. Versuch einer interdisziplinären Abgrenzung, Begriffsbestimmung und Systematisierung unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Gegenwartssprache*. (Göppinger Arbeiten zur Germanistik, 239.) Göppingen: Kümmerle.
- Rozgonyiné Molnár Emma 1981. A szólások grammatikai tulajdonságai. *Magyar Nyelvőr* **105**:339–347.